

СТАРΟΣЛАВЯНСКИТЕ ЛИТЕРАТУРИ В НОВО ОСВЕТЛЕНИЕ

Лиляна Грашева

Повод за настоящите бележки стана една от последните публикации на изтъкнатия специалист по средновековни славянски литератури Д. С. Лихачов,¹ която поставя извънредно интересни въпроси върху широк исторически и сравнително-литературен фон и предлага решения с важно методологическо значение. Тя засяга пряко старобългарската литература и в това виждам основание да изразя някои свои впечатления, разбира се, без всякаква претенция, че те създават пълна представа за богатата и сложна проблематика на изследването.

*

Д. С. Лихачов разглежда съвкупност от тясно свързани един с друг въпроси, които се намират в различни стадии на проучване. Обединява ги научната идея за единството на старославянските литератури, главно на руската, българската и сръбската през периода IX—XIII в., разгледано от автора като „структура“ или „система“ — два алтернативно употребени термина, съобразени с „историческата изменяемост“, „обществения генезис“ и „обществената функция“ (с. 3) на литературния процес. Продължавайки стари традиции на руската и светската наука, Д. С. Лихачов не за първи път въвежда в кръга на изследователските си интереси старобългарската литература. Но този път по-определено изпъква търсенето на мястото ѝ в обществената и културната история на страните от православния славянски югоизток, по-ясно се долавя очертаването на съотношението ѝ с руската литература, по-отчетливо се изяснява мисията ѝ в изграждането на славянската писмена и художествена практика. Разбира се, в разсъжденията си авторът не изхожда на първо място от старобългарската литературна история. Аргументацията си той основава предимно върху материал из староруската литература, „чиито паметници са запазени, макар и не напълно, но сравнително разнообразно“ (с. 4). Но тъй като център на работата е особеното единство, своеобразната система на старославянските литератури, в чието оформяне старобългарската литература има по-специален принос, авторът се връща на този принос няколко пъти в доклада си и, нека подчертая това още сега, отдава на средновековната ни литература заслуженото, що о се отнася до пионерската ѝ роля в славянския културен възход. (Нататък ще стане дума и за други страни на въпроса.)

¹ Д. С. Лихачев, Древнеславянские литературы как система. — Славянские литературы. VI Международный съезд славистов. Доклады советской делегации. М., 1968; В разширен вариант докладът е отпечатан в Литературна мисъл, 1969, кн. 1. Цитатите нататък са по българското издание.

Като се има пред вид всичко това, струва ми се, че е напълно обяснимо едно от главните основания за интереса и оживлението, с които на Шестия международен славистичен конгрес в Прага българските слависти посрещнаха доклада на видния съветски литературовед. Не беше трудно да се забележи обаче, че още по време на заседанията и неофициалните разговори коментарите добиха дискуссионен характер.¹ Несъгласия по основни въпроси бяха изказани и по-късно.² Причините са напълно естествени: обстоятелството, че Д. С. Лихачов навлиза в най-затруднителни области на сравнителното литературознание и в известен смисъл овладява непознат терен за научното издирване, от една страна, и, от друга, изостреното внимание, с което българските учени посрещат новите становища за участието на старобългарската литература в една система, предложена за изучаване от съвсем неизвестен досега зрителен ъгъл.

По този именно въпрос бих искала да споделя някои свои впечатления. Мисля обаче, че предварително трябва да се изясни едно важно положение: докладът на Д. С. Лихачов е теоретическо изследване в областта на литературната медиевистика. Осъзнаването на този облик на работата е необходимо предпоставка за оценката на авторските концепции. От него са обусловени две много съществени особености в нейната постройка. Първо, тя се разграничава като подход към средновековните литературни явления от всички най-значителни славистични публикации, посветени на взаимоотношенията между средновековните славянски литератури, и поради това е наситена с много нови идеи и нова терминология.³ Второ — и това в същност е по-важното — наблюденията на автора се излагат във формата на постановки на проблемите, които не се разгръщат в литературно-исторически план (въпреки че разсъжденията се опират на богат доказателствен материал), а са предложени за обсъждане като тези, чиято конкретизация и дооформяне, както личи от самото изложение на автора, най-често са въпрос на бъдещи изследвания (Един пример: „Убеден съм, пише Д. С. Лихачов, характеризирайки литературата-посредница, че конкретните изследвания на състава на тази обща за всички южни и източни славяни писменост и на нейното развитие ще покажат нейните отличителни черти като единно цяло и ще помогнат тъкмо с това да се изяснят принципите на нейния подбор“, с. 14). Но и в случаите, в които разполага с достатъчно данни за решаването на отделен проблем, авторът извежда на преден план обобщението, теорията и явлението, а не частните му прояви, колкото и съществени да са те.

Отбелязвам този факт, защото смятам, че при това положение всички съждения за мястото на старобългарската литература в славянската културна общ-

¹ Най-обстоен отговор, даден още на конгреса по този повод и по-точно във връзка с изказаната в 1965 г. идея от Д. С. Лихачов за създаването на единна история на руската и южнославянските литератури до XVI в., съдържахше докладът на П. Динекор „Общност и различия в развитието на старите славянски литератури“. — Славянска филология, т. XI, София, 1968.

² Срв. К. М. Куев, По някои въпроси на старобългарската литература. — Литературна мисъл, 1969, кн. 2.

³ Имам пред вид работи като тези на А. И. Соболевски, М. Н. Сперански, П. А. Сырку, А. И. Яцимирски, М. Н. Тихомиров, в по-ново време на Н. К. Гудзий, И. П. Ерьомин, В. А. Мошин и мн. др., където под взаимоотношения на литературите се разбират и търсят главно влиянията от една литература върху друга (и то обикновено като контактни връзки) и значително по-рядко — типологическите сходства между тях. Сред най-новите изследвания специално трябва да се отбележи извънредно интересната в теоретическо и методологическо отношение студия на А. И. Робинсон „Литература Киевской Руси среди европейских средневековых литератур (типология, оригинальность, метод)“. — Славянские литературы. VI Международный съезд славистов, М., 1968, както и някои работи на самия Д. С. Лихачов, в които теоретически се осветляват въпроси около средновековната славянска литературна общност (срв. напр. „Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России“. — Исследования по славянскому литературоведению и фольклористике. Доклады советских ученых на IV Международном съезде славистов, М., 1960).

ност неизбежно остават в границите на по-общите формулировки, неизбежно придобиват известна абстрактност и декларативност и това на пръв поглед може да предизвика опасения, че не всичко, че недостатъчно е казано. Не може да се очаква следователно от подобно тезисно изложение, независимо от неговата обширност, да създаде пълна, относително завършена, удовлетворяваща нашите законни научни и патриотични амбиции картина на ролята и значението на старобългарската литература. Това естествено се отнася и за всяка друга от разглежданите литератури.

Но ако не можем да предявяваме претенции към автора за пълнота, изчерпателност и детайлиране в тълкуванието на така живо интересуващите ни въпроси, имаме пълното право да търсим в завършен вид основния смисъл, насочеността на неговите концепции. В теоретичното осветление на явленията релефно се откроява авторовата логика, неговата гледна точка за спецификата на литературния процес и за съотношението между средновековните славянски литератури, още повече, че тук Д. С. Лихачов се докосва до най-дълбоките механизми на литературното движение в славянските земи през периода IX—XIII в. и обхваща най-машабно тяхното културно единство.

Сърцевина на това изследване безспорно са подробно разглежданите явления на литературната трансплантация и славянската литература-посредница.

Необичайната за съвременните представи близост на средновековните литератури и опитът да открие и друг вид връзки между тях, съществуващи успоредно с изучаваните досега (общност, родство по произход; влияние — едностранно или двустранно; типологическо сходство) довеждат автора до неоспоримата, както ми се струва, характеристика на явлениято трансплантация. (Евентуалните възражения срещу самия термин, мисля, ще бъдат неоснователни, защото той твърде точно определя същността на явлениято; известна условност съществува в него, но знае се, че всеки термин носи своята условност.) Че взаимоотношенията с културата и литературата на другите народи са съществена страна в живота на всяка литература, в съществуването ѝ като система, когато отговарят на вътрешните потребности на собственото ѝ развитие, т. е. когато по силата на обстоятелствата се превръщат в компоненти от вътрешния живот на страната и народа — това е доказана истина, проверявана не един път чрез най-различни литературно-исторически факти. Неповторимите особености на тази действаща и в средновековието закономерност са определени от Д. С. Лихачов проникновено като съдържание на литературната трансплантация: пренасянето — една от формите на литературното общение — съвсем не е механически процес, с него не завършва животът на книжовното произведение; на новата почва то продължава да живее и придобива местни черти; литературното влияние на Византия в славянските страни е случай тъкмо на трансплантация и тя е била възможна, защото средновековната литературна творба няма окончателен вид, живее във всяка епоха, изменяйки понякога в значителна степен формата и съдържанието си; продължителният живот на старата култура в нови форми се обуславя от липсата на историческо съзнание през средновековието (с. 8—10).

Така авторът стига до един изключително важен извод, до една методологически особено перспективна постановка, която се среща и в негови по-ранни работи, както и в публикации на други специалисти, но тук придобива особена тежест. Не можем, твърди Д. С. Лихачов, да делим средновековната литература на „оригинална“ и „преводна“. Така наречената „преводна“ литература е органична част от националните литератури. Преводният паметник участва в общото развитие на литературата, реагира на измененията в идеологията и литературните вкусове на новата среда. Ограничеността на средновековните представи за авторска собственост и „ансамбловият строеж“ на повечето ли-

литературни произведения заличават точните граници между чуждоземните и местните творби. „Традиционното деление на старославянските литератури на две главни части—оригинална и преводна—е направено от наша, съвременна гледна точка и модернизира средновековната литература“ (стр. 10).

Възползвам се от случая да отбележа, че възприемането на това отлично защитено авторово убеждение би променило много нещо в насочеността на изследванията върху естетическата стойност на средновековните литератури и по-специално върху старобългарската, по отношение на която все още не са коригирани представите за жанровото и тематичното ѝ богатство сред по-широката културна общественост, а дори и сред хора с филологическо образование. Съпротивата, която несъзнателно, но и съзнателно оказва съвременният естетически вкус, отказвайки да зачете спецификата на нейния състав, е една от проявите на модернизиращите тенденции в нейната оценка. Дори в изследователската практика не са редки случаите, при които се залага главно на оригиналните български творби, за да се характеризира творческият облик и художественият свят на старобългарските писатели, да се правят заключения за теорията и философията на средновековното писмено изкуство.

Всъщност в понятията „самобитност“ и „оригиналност“ се кръстосват представи за различни явления в книжовния живот. Като самобитни и оригинални се окачествяват такива прояви, най-често от идеен характер, които са отражение на народностни въждания или съдържат по-конкретни данни за живота на средновековното общество (класически примери за старобългарската литература — „Сказанието“ на Черноризец Храбър, описанието на царския дворец в „Шестодневна“ на Йоан Екзарх, „Беседата“ на Презвитер Козма и др.). Под самобитност и оригиналност се разбира понякога и доказано авторство на един писател, на определена личност. Самобитност и оригиналност може да се види и там, където е налице отклонение от традиционните изобразителни похвати. Но с „чисти“ авторски текстове (в смисъл на текстове, излезли от ръката на автора или поне запазили максимално първоначалните си особености) разполагаме сравнително рядко. Напротив, различните редакции и преписи свидетелствуват за съавторство, за съжителство на различни творчески индивидуалности в замишля и в изпълнението на творбата. Отклонението от традицията, от „конвенционалното“ начало също не е между най-характерните особености на средновековната литература. Явно е, че каквото и съдържание да се влага във въпросните понятия, вън от очертаванията им пак би останал непривлечен за оценка ценен литературен материал. Затова и въпросите, свързани с художественото своеобразие, а оттам — и с художественото значение на средновековната литература, не трябва да се поставят в зависимост изключително от самобитно-оригиналното в нея. По своя обхват това са много по-широки проблеми и в изследването им оригиналната и преводната литература, които имат „несъвпадащи сфери на действие“, са равностойни източници. В това отношение направената от Д. С. Лихачов характеристика на литературната трансплантация може да бъде сигурна теоретическа опора.

В построяката на разглежданото изследване изсяняването на литературната трансплантация подготвя втория основен момент — разсъжденията за т. нар. „култура-посредница“ и „литература-посредница“ (използват се още определенията славянска „редакция“ или „рецензия“ на византийската култура). Сам авторът отбелязва, че терминът „литература-посредница“ не е нов в литературознанието. Съвсем ясно е обаче, че в случая става дума за терминологическо покритие на по-особено явление в сравнение с тези, за които досега се е употребявало названието. Справките веднага потвърждават това. Характерен пример са няколко работи на Н. И. Конрад, в които се съпоставят интересни моменти от литературното развитие на Китай и Япония, от една страна, с литературата

на Европа, от друга, за да се очертаят общността и различията между тях. Н. И. Конрад дава висока оценка на създадената от представителите на френското сравнително литературознание схема на литературното влияние и подобно на тях говори за три фактора в осъществяването му: даващ, приемащ и предаващ (проводник, посредник). Но като разширява териториално и хронологически своя обект, включвайки в орбитата на проучванията си и средновековието на Изтока, Средна Азия, североафриканското крайбрежие, части от Югозападна Европа, той прави известни допълнения — в отделни случаи разграничава „проводник“ и „посредник“, настоява да се въведат в изследванията и такива „посредници“ и „проводници“, като определено философско направление, определено религиозно учение, една или друга „идеология въобще“; най-сетне приема като особен посредник и „образът на поета“, който оказва влияние върху чуждата литература — образ невинаги съвпадащ с всички черти на конкретната историческа личност, на конкретния творец, но изразяващ същността на тази личност.¹

В изброените случаи литературният посредник (най-често определено произведение в оригинал при превод) запазва, така да се каже, своята принадлежност към литературата или културата на страната, която оказва влиянието. Изпълнявайки посредническата си роля, той обикновено не се променя. Славянската литература-посредница в концепцията на Д. С. Лихачов е нещо по-различно от обикновен посредник, или по-точно не е само посредник. Като осъществява основната си функция, т. е. като пренася чужди (византийски) произведения и по този начин трансплантира византийското културно влияние на славянска почва, тя престава да бъде византийска литература в тесния смисъл на това понятие, попълва се с творби от местните славянски литератури, придобива изобико местни черти, славянски дух. В същото време тя не се покрива с нито една от отделните славянски литератури и се отличава с „наднационален характер“. Литература-посредница „не е филиал на византийската литература, но тя без съмнение е филиал на византийската култура. Тя принадлежи към византийската духовна култура“ (с.14). Наднационалната литература-посредница, съществувала у южните и източните славяни, има общ наднационален църковнославянски език (старобългарски в основата си), общ за южнославянските и източнославянските литератури фонд от писмени паметници, обща литературна съдба, общо литературно развитие.

Съставена предимно от преводни произведения, най-често от гръцки, а също така от староеврейски, латински, сирийски, тя съдържа главно канонически и църковно-авторитетни паметници, без които е бил невъзможен църковният живот, но включва и исторически, философски, природонаучни съчинения.

Рационалното в схващането на Д. С. Лихачов за литературата-посредница виждам в залегналата в него идея за източноправославната духовна общност, чийто културни традиции се раждат и поддържат не само в териториите на многонационалната византийска империя, но и из славянските земи. Всъщност това е единствено правилната постановка на въпроса за така нареченото византийско влияние върху старославянските литератури — въпрос, който дълги години е занимавал техните изследователи, не един път ги е навеждал на скептични разсъждения за същността на средновековното книжовно творчество на славяните, за възможностите и интересите на старославянските писатели, за връзката на техните произведения с народностните интереси и с изискванията на реалната историческа действителност. По отношение на старобългарската литература в тази насока са били изказвани най-безпощадни и категорични присъди. В свет-

¹ Н. И. Конрад, О литературном „посреднике“. — Запад и Восток, М., 1966, с. 352. Сря. в същия сборник и статиите „Проблемы современного сравнительного литературоведения“ и „К вопросу о литературных связях“.

лината на такива мнения старобългарската литература е изглеждала подражателна, откъсната от народния живот, обезличена от „пагубното“ византийско влияние. Разбира се, подобни мнения се отнасят към един изживян вече етап от развитието на българската филологическа и историческа наука, но за тях заслужава да се напомни, доколкото обратната тенденция намира израз все още в малък брой изследвания. Специално бих искала да подчертая гледището на Ив. Дуйчев: „Византийската култура е култура на православните народи, сред които през цялото средновековие, след покръстването на българи, сърби и руси, славяните са огромното числено мнозинство, така щото по същина патриаршката православна църква се превръща в „предимно славянска църква“. . . Може да се говори, че средище на византийската култура са Цариград и дори Солун — продължава авторът, — обаче тази култура се развива и разпространява върху огромна площ, без да е свързана с границите на византийската империя и с определена националност, включително и с гръцката националност. Така славяните участвуват не само в изграждането на византийската култура и на византийското изкуство, но и в тяхното разпространение далеч в пределите на времето. Така наречената византийска културна традиция, която всъщност е и славянска културна традиция, продължава да живее сред южните и източните славяни векове след изчезването на Византия като политическа и културна сила. Именно съществуването на редица средища, в които се проявява кипяща дейност, в земите на руските и южните славяни (Охрид, Търново, разни манастири в Македония, България и Сърбия, Киев и др. центрове на руската земя), създава онова богатство и многообразие на така названата византийска култура“. . . Редица произведения на изкуството, подчертава същата мисъл Ив. Дуйчев, „могат да бъдат смятани за византийски само в един смисъл, а именно така, както определи същината на византийското изкуство един от неговите най-добри познавачи, проф. А. Грабар, който неотдавна писа дословно: „Художественият опит, който наричаме византийски, не попада в разреза на естетиките, свойствени на определен народ, нито към тези, които са свързани с дадена територия. Това е по-скоро една фаза в оживената история на художествените опити на средиземноморските народи, фаза, която е била тясно свързана със съществуването в периода между 330 и 1453 година на една предимно гръцка християнска империя. . .“¹

Характеристиката на литературната трансплантация и на славянската литература-посредница в трактовката на Д. С. Лихачов представят нова, интересна форма, с която е направен опит да се изясни по принцип проблемът за византийско-славянските културни и литературни взаимоотношения. В изследователската практика на автора тези констатации идват като резултат от частични наблюдения, извършвани както от самия него, така и от други изследователи. И все пак едва сега, след като са постигнати основните обобщения около този проблем, би могло да се помисли за подробна програма за изучаване на тези взаимоотношения, които очевидно не могат да се подведат под остарялата формула на византийското влияние, разбирано като някакъв недостатък или пречка в развитието на старославянските литератури. Особен интерес ще представлява, струва ми се, изучаването на периодите, през които „влиянието преобладава над трансплантацията“ (с. 21), както и степента на въздействието на византийската художествена култура върху онези старославянски творби, които остават вън от пределите на славянската литература-посредница. Няма никакво съмнение, че те не се обособяват рязко от нея, че не представляват някакъв друг

¹ Ив. Дуйчев, Извращаване на византийско-славянските културни отношения. — Исторически преглед, 1964, кн. 1, с. 108—109. Вж. от същия автор: Центри византийско-славянского общения и сотрудничества. — ТОДРЛ, т. XIX, 1963.

идеен и художествен свят. Поне по отношение на старобългарската литература смятам това за доказано. Независимо от отделни различия, от измененията, настъпили в процеса на историческото ѝ развитие, от цялото богатство на народно-патриотични прояви, старобългарската литература е литература от византийски тип, принадлежи като цяло към византийската духовна общност, защото се изгражда в основните си линии върху нейната поетика, върху нейните най-общи мирогледи (религиозно-философски и естетически) позиции. Средновековната българска литература няма друг път на развитие, самата тя е пълноценен участник наред с други славянски и неславянски литератури в тази духовна общност. Подобно схващане за нейната същност е напълно съвместимо с оценките, които даваме за народността ѝ дух, за гражданските прояви на нейните създатели, които никога не изневеряват на отечествените си интереси и винаги намират пътища за досег с действителността, с интересите на държавата и народността.

Концепцията на Д. С. Лихачов за старославянската литература-посредница е израз на разбирането му за византийско-славянските литературни взаимоотношения, но и на представата му за съотношението между самите славянски литератури. Разглеждайки това съотношение, той засяга не само участието им в създаването на литературата-посредница, но в известен смисъл очертава тяхното жанрово и тематично богатство, ролята на всяка от тях в историческата съдба на отделните славянски страни. Така стигаме отново до осветлението, в което е представена старобългарската литература; стигаме и до отделни спорове, най-малкото — неизяснени достатъчно моменти в характеристиката на старославянската литература-посредница.

„В литературата-посредница — отбелязва авторът — не се включва цялата преводна литература, доколкото отделни преводи (впрочем те не са така много) са били известни само в една от славянските страни. Същевременно в нея се включват и отделни паметници на местните литератури, разпространили се извън пределите на своето възникване — в други славянски страни. Литературата-посредница в значителната си част се състои от преводна литература и частично от съчинения, появили се на национална почва“ (с.13). Това е именно критерият, според който ще се определи съставът на литературата-посредница, и той се свежда до едно единствено условие: наличието на паметника непременно и в трите литератури на източноправославната славянска общност — българска, руска, сръбска. Но не е ли това твърде механически критерий? Ако сме сигурни, че определен паметник е станал достояние чрез превод примерно на две или дори само на една от трите разглеждани литератури, но по дух и начин на усвояване от тях напълно отговаря на това, което приемаме за литература-посредница, защо той да не се включи в нейния състав? Не е ли по-важно обстоятелството, че той е осъществявал пренасянето на византийската духовна култура на славянска почва, съдействувал е за нейното трансплантиране при нова обстановка? Или обратният случай. Произведението може да не е стигнало до нас в препис, да речем, български, но да са налице всички основания, че е било преведено първоначално на старобългарски език, както може да твърдим това за редица паметници. Как бихме постъпили тогава? В такива случаи е напълно възможно да се представи в невярна светлина както приносът на съответната литература в приобщаването към византийската културна традиция, така и съставът на самата литература-посредница. Впрочем и най-старателните усилия в това отношение ще имат винаги относителен резултат, защото сегашното състояние на старославянския книжовен фонд не отговаря на историческото, на съществувалото някога състояние. Причината е известна: южнославянските литератури и особено българската са пострадали жестоко в условията на вековно чуждо владичество. В науката на този факт обикновено се отделя необхо-

димото внимание,¹ но това не променя нещата, не премахва непреодолимото препятствие при търсенето на реалните съотношения между старославянските литератури — и в смисъл на единство, и в смисъл на народностна специфика. Така че идеята за старославянската литература-посредница по начало е обременена — по напълно обективни причини — с неравноправие по отношение на южнославянските средновековни литератури и особено на старобългарската.

Най-спорният момент в характеристиката на старославянската литература-посредница — това е изискването да се включат в нейния състав „отделни паметници на местните литератури, разпространили се извън пределите на своето възникване — в други славянски страни“ (с. 13). Съмнявам се, че това е оправдано за всички случаи от този род. Какви местни паметници наистина би трябвало да отнесем към нея?

Българската култура влияе и се „трансплантира“ в Русия — пише Д. С. Лихачов — само в оная своя част, която представлява от себе си християнската култура-посредница“ (с. 16). И по-нататък: „Оригиналната българска литература е представена в Русия от съчиненията на Кирил и Методий, Климент Охридски, Константин Преславски, Йоан Екзарх Български, Презвитер Козма, Черноризец Храбър и др. Но цялата тая литература е „славянска рецензия на византийската култура — литература-посредница, която е в състояние да задоволи потребностите на другите славянски страни“ (с. 20).

Широкото разпространение във всички славянски литератури на определени оригинални (не преведени, местни) творби не би трябвало винаги да означава принадлежност към културата (респ. — литературата) посредница. Ако това не е така, т. е. ако наличието на дадено произведение и в трите литератури за Д. С. Лихачов автоматически води до такава принадлежност, трябва да се усъсим в „наднационалния“ характер на литературата-посредница. Към тази логика ни води не друго, а изборът на примерите, с които сам авторът уточнява своята теза. Защото няма абсолютно никакво съмнение, че и Климент Охридски, и К. Преславски, и Й. Екзарх, и Презвитер Козма, и Черноризец Храбър са най-ярките, най-съкровени изразители на народностната, самобитната, идейно емоционално и тематично най-патриотичната линия в развитието на старобългарската литература. От това, че произведенията им намират широк прием на чужди славянски територии и че шествието им по тях днес е очертано от най-широки географски граници, тяхната самобитност и органичната им връзка с интересите на българската народност и българската държава не само не се поставят под въпрос, а се разкриват в най-висшия смисъл на тези така ценни за истинската литература качества. Културната политика и интересите на българската държава в края на IX и началото на X век (доколкото става дума именно за този период) при цялото си общославянско значение са преди всичко български интереси — една истина, за която с увереност може да кажем, че е залегнала в основите на славистиката. Разбира се, трябва да се помни, че „Проглас към евангелието“, „Азбучната молитва“, „Панонските легенди“, „Похвално слово за Кирил“ и изобщо словата на Климент Охридски, „Сказание за буквите“, „Беседа против богомилите“, „Шестоднев“ — ако трябва да се изброи най-значителното от споменатата линия в старобългарската литература от това време — се създават със средствата на една поезика, която се корени в единствено възможното за епохата религиозно-философско и естетическо мировъзрение, т. е. отнасят се към сферата на византийската духовна общност. Но те са много тясно свързани с българската действителност, направо са родени от нея, за да бъдат възприемани като „наднационални“.

¹ С категорично мнение по този въпрос излезе напр. В. Мошин в статията „О периодизации русско-южнославянских литературных связей X—XV вв.“ — ТОДРЛ, XIX, 1963, с. 58—59.

И още едно съображение. Като обобщава своите извънредно интересни наблюдения във връзка с жанровата система на средновековните литератури, Д. С. Лихачов отбелязва, че най-неустойчива в жанрово отношение е онази част от литературата, която се развива под въздействието на местни, национални особености. Така се създават „уникални“, „единични“ произведения, творби без жанрово съответствие сред съвременното им литературно обкръжение. Като примери са посочени „Слово о законе и благодати“ на митрополит Иларион, „Поучението“ на Владимир Мономах, „Слово о полку Игореве“, „Слово о погибели Русской земли“, „Моление Даниила Заточника“. „Литературата именно в тези неопределени в жанрово отношение произведения придобива национални черти, отразява действителността, посочва нейните недостатъци. . . С най-висока степен устойчивост се отличават частите, принадлежащи на литературата-посредница, с най-малка степен — националната част на литературата“ (с. 26). Струва ми се, че по силата на тези обосновани разсъждения от състава на литературата-посредница трябва без колебание да се изключат „Сказанието“ на Черноризец Храбър и „Беседата“ на Презвитер Козма — и двете трудно определими, уникални по своя жанров облик, без аналогии в старобългарската литература, „излизайщи извън жанровия ред“, немислими вън от породилия ги исторически момент.

И така, опасенията ми се свеждат до следното: намирам до известна степен механически, недостатъчен критерия, въз основа на който се определя съставът на литературата-посредница. Може би трябва да се помисли за стесняването на нейния обем, т. е. за определянето на този обем по един по-сложен, комплексен критерий. Това би допринесло за по-точното представяне на общността между средновековните славянски литератури, защото идеята за старославянската литература-посредница осветлява пряко тяхното единство и косвено — техните различия.

Мисля, всеки би се съгласил, че за да се добие ясна представа за съотношението между българската, руската и сръбската литература в продължение на няколко века им развитие или дори само в периода до XIII в., не е достатъчно да се направи количествена равностметка на книжовните паметници, представящи всяка една от тях; не е достатъчно и разпределянето им в една от двете категории — паметници с подчертано национално значение и паметници, принадлежащи към славянската рецепция на византийската култура. От изключителна важност е да се проследят зараждането и развитието на словесното майсторство, отделните стъпки на славянските литератури в овладяването на писменото изкуство — като се започне от най-елементарните художествени тропи, първоелементите на образния израз, и се стигне до „най-външните“ жанрови и композиционни решения в постигането на тематичното и идейно-емоционално богатство на литературата. Резултатите естествено ще бъдат налице само след прецизни, съвсем конкретни изследвания, които биха погълнали научните усилия на голям брой специалисти, на най-добрите сили на повече от едно поколение слависти. В тяхната изследователска насоченост непременно трябва да се съчетават по-общата литературно-историческа осведоменост със специалните текстологически познания и, разбира се, с усета към художествената специфика на средновековните литературни явления. При това в процеса на тази работа би трябвало да се държи сметка за често срещаните непълноти в хронологическата и жанровата картина на средновековните славянски литератури (има предвид главно българската и сръбската). Зад „тъмните места“ в литературния живот на отделните славянски народи би трябвало да се търсят внимателно следите от натрупвания литературен опит, очертанията на съществували някога творчески прояви. И въпреки, че такива реконструкции ще говорят по-скоро за „потенциалните“ възможности на разглежданата литература и поради това

не ще могат да съперничат по доказателствена сила на известните литературни факти, те трябва да намерят някакво място в изграждането на литературната история.

Така би се открил приносът на всяка литература в развитието на славянското писмено изкуство; тогава ще може да се каже коя е водещата литература за всеки отделен период и с кои свои тенденции тя е заслужила тази роля. И обратно — ще може да се каже как се подемаат и доразвиват или просто как се съхраняват тези тенденции в останалите сродни литератури — функции не по малко интересни и не по-малко значителни. С една дума — общността и различията между средновековните славянски литератури ще бъдат показани не в съотношение на пълноценност-непълноценност, а в светлината на собствените им идейно-познавателни и изобразителни достойнства.